

การวิเคราะห์แนวคิดเรื่องฆราวาสมุนี

Analysis of the Concept of Secular Muni

สุนทร สุขทรัพย์ทวีผล¹

Sunthorn Sukhsaptaweephol

Received: November 07, 2022

Revised: December 30, 2022

Accepted: January 16, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอแนวคิดเรื่องการบรรลุนิเวศของฆราวาสหรือฆราวาสมุนีในพระพุทธศาสนา พบว่า พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เปิดกว้างสำหรับคนทุกคนให้เข้ามาศึกษาเรียนรู้และปฏิบัติธรรม มีเป้าหมายของการบรรลุนิเวศจากระดับพื้นฐานไปสู่ระดับสูง 4 ระดับ คือ ระดับโสดาบัน ระดับสกทาคามี ระดับอนาคามี และระดับอรหันต์ ผู้ที่สามารถเข้าถึงธรรมทั้ง 4 ระดับนี้ไม่จำกัดอยู่แต่เฉพาะนักบวชเท่านั้น ฆราวาสก็สามารถเข้าถึงธรรมชั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนาได้ด้วย เช่น พระเจ้าสุทโธทนะ นางวิสาขา พระเจ้าพิมพิสาร เป็นต้น ด้วยความที่ฆราวาสสามารถบรรลุนิเวศได้เช่นเดียวกับนักบวช จึงทำให้ผู้ที่ไม่พร้อมจะออกบวชสามารถเลือกปฏิบัติธรรมในสภาวะที่เป็นฆราวาสได้ เรียกว่า ฆราวาสมุนี หรืออาครมุนี หมายถึง ผู้มีปฏิปทาเพื่อความเป็นผู้รู้ในรูปแบบของการเป็นฆราวาส แต่มีความประพฤติเหมือนนักบวช โดยมีแนวปฏิบัติ 3 ประการ คือ 1) ปสาทะ เลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคง 2) ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่ข้องเกี่ยวกับกามคุณ และ 3) ประพฤติธรรมอย่างจริงจังไม่ย่อหย่อน การปฏิบัติตามแนวทางทั้ง 3 นี้เรียก โมนัยปฏิปทา คือ รูปแบบการปฏิบัติสำหรับการเป็นมุนี

คำสำคัญ: การบรรลุนิเวศ, ฆราวาสมุนี, การวิเคราะห์

¹ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช; Mahachulalongkornrajavidyalaya University Buddhachinaraj, Buddhist College

Corresponding Author, email: Sunthorn.suk@mcu.ac.th, Tel. 097-9181636

Abstract

This academic article aimed to present the concept of enlightenment of lay people or Gharavasa Muni in Buddhism. It was found that Buddhism was a religion that was open to all people to study, learn and practice. There were 4 levels of enlightenment from the basic level to the higher levels, namely the Sotapanna level, Sakadagami level, Anagami level, and Arahanta level. Those who can reach these four levels of Dharma were not limited to monks only. Lay people can also attain the highest Dharma in Buddhism, such as Phra Chao Suddhodana, Nang Visakha, Phra Chao Bimbisara, etc.. With the ability of lay people to attain Dharma as well as monks, therefore, those who were not ready to become ordained can choose to practice Dharma in a secular state called Gharavasa Muni or Agara Muni that referred to one who had the path to knowledge in the form of laymanship but behaved like a monk with 3 practice guidelines, namely 1) firmly belief in the Triple Gems; 2) chastity not related to your desires; and 3) behaving seriously and without compromise.

Keywords: Enlightenment, Gharavasa Muni, Analysis

บทนำ

พระพุทธศาสนาถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐด้วยการฝึก (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), 2540) คือ การพัฒนาจิตวิญญาณของตนให้หลุดพ้นจากความทุกข์ เพราะว่าบุคคลเป็นคนเลวเพราะชาติก็หาไม่ เป็นผู้ประเสริฐเพราะชาติก็หาไม่ เป็นคนเลวเพราะการกระทำ เป็นผู้ประเสริฐก็เพราะการกระทำ (ช.สุ. (ไทย), 15/136/531) มนุษย์ทุกคนจึงสามารถเข้าถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้ โดยเรียกบุคคลเหล่านั้นว่า อริยบุคคล แบ่งออกเป็น 4 ประเภท พระโสดาบัน พระสกิทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์

แม้ว่าพระพุทธศาสนาจะสนับสนุนการออกบวชเป็นพระภิกษุเป็นอุดมเพศ มีเป้าหมายมุ่งตรงเพื่อการกระทำให้ถึงที่สุดแห่งกองทุกข์ ดังปรากฏในพระดำรัสประธานเอหิภิกขุอุปสัมปทาว่า “เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” (วิ.ม. (ไทย), 4/18/25) แต่จากคัมภีร์พระไตรปิฎกเถรวาทพบว่า การบรรลุลัทธิในพระพุทธศาสนานั้นไม่ได้มีเฉพาะแต่พระภิกษุและภิกษุณีเท่านั้น ยังมีอุบาสกอุบาสิกาที่ครองเพศฆราวาสบรรลุลัทธิ ซึ่งมีตั้งแต่ระดับโสดาบันจนถึง

พระอรหันต์ เช่น สันตติมหาอำมาตย์ ได้บรรลุธรรมชั้นอรหันต์ขณะที่เป็นฆราวาส (ขุ.ธ.อ. (ไทย), 1/2/3/113) พระเจ้าสุทโธทนะได้บรรลุอรหันต์ในพรรษาที่ 5 ของพระพุทธเจ้า (ขุ.อป.อ. (ไทย), 9/1/388) นางวิสาขามหาอุบาสิกาบรรลุโสดาบัน เป็นต้น การที่ฆราวาสสามารถบรรลุธรรมได้นี้ ทำให้เกิดแนวความคิดการปฏิบัติธรรมในภาวะความเป็นฆราวาส ที่เรียกว่า “ฆราวาสมุนี” คือ ไม่ออกบวช เป็นภิกษุ แต่ถือพรตปฏิบัติธรรมในความเป็นชาวบ้าน ดังเช่น เสถียร โพธิ์นันทะ เป็นต้น แนวคิดฆราวาสมุนีนี้นี้จึงเป็นการบวชใจและส่งเสริมการปฏิบัติธรรมของฆราวาสอย่างจริงจัง และสามารถส่งผลถึงมรรคผลนิพพานได้เช่นเดียวกับผู้ที่ออกบวช อันเป็นปฏิปทาที่ควรแก่การศึกษาและทำความเข้าใจ บทความวิชาการนี้จึงจะขอแนะนำเสนอแนวคิดเรื่องการบรรลุธรรมของฆราวาสหรือฆราวาสมุนีในพระพุทธศาสนา เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับฆราวาสในปัจจุบันที่ยังไม่มีความสะดวกหรือมีข้อจำกัดบางอย่างทำให้ไม่สามารถบวช แต่มีปฏิปทาความตั้งใจที่จะมุ่งสู่เป้าหมายคือการบรรลุธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนา

การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

การบรรลุธรรมเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา เพื่อการเข้าถึงพระนิพพาน คือ ความดับทุกข์ ดับตัณหา และกองทุกข์ทั้งปวง เข้าสู่โลกุตตรธรรม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2556) หลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงล้วนแต่มุ่งไปเพื่อการบรรลุธรรมทั้งสิ้น ดังจะพบในพระดำรัสที่ทรงประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาว่า “ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด” (วิ.ม. (ไทย), 4/18/25) ในคัมภีร์พระไตรปิฎกอธิบายการบรรลุธรรมหมายถึง การพัฒนาปัญญาเพื่อให้รู้แจ้งในอริยสัจ 4 ตามระดับขั้นของการบรรลุจนโลกุตตรธรรม คือ ธรรมอันมิใช่วิสัยของโลก หรือสภาวะพ้นโลก มี 9 อย่าง ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 และนิพพาน 1 (อภิ.ส. (ไทย), 34/706/278) ส่วนจุฑาภักดิ์ หริรักษ์ธำรง (2560) ได้ให้ความหมายว่า เป็นการเข้าใจธรรมในระดับต้น ๆ จนถึงธรรมในระดับมรรคผล เป็นภาวะที่ทำให้สรรพสัตว์รู้ความจริงที่เป็นธรรมชาติของโลกทั้งฝ่ายโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม การบรรลุธรรมสามารถพิสูจน์พระสัจธรรมของพระพุทธเจ้า ได้ 3 ระดับ คือ 1) ปริยัติธรรม คือ คำสอนที่เป็นพุทธพจน์ 2) ปฏิบัติธรรม คือ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม และ 3) ปฏิเวธธรรม คือ ผลที่ได้จากการบรรลุธรรม ดังนั้นการบรรลุธรรมจึงหมายถึง การเข้าถึงสภาวะอันประเสริฐ (อริยะ) ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาตนเองในพระพุทธศาสนา เพราะเป็นสภาวะที่สิ้นไปแห่งกองทุกข์ทั้งหมดทั้งปวง ผู้ที่บรรลุในขั้นใดขั้นหนึ่งตามที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาจึงได้รับการยกย่องว่าเป็นอริยบุคคล

การบรรลุนิพพานในทางพระพุทธศาสนานั้นจะเป็นไปตามลำดับขั้น จากระดับต่ำสุดไปจนถึงระดับสูงสุด โดยอาศัยการละสังขโยชน์เป็นเกณฑ์วัด สังขโยชน์ 10 ประการนั้นคือ 1) สักกายทิฐิ 2) วิจิกิจฉา 3) สีลัพพตปราคาส 4) กามราคะ 5) ปฏิมะ 6) รูปราคะ 7) อรูปราคะ 8) มานะ 9) อุทธัจจะ และ 10) อวิชชา สังขโยชน์ทั้ง 10 ประการเป็นเกณฑ์วัดระดับของการบรรลุนิพพานในทางพระพุทธศาสนา ดังพุทธพจน์ว่า “ผู้บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว สิ้นภวสังขโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ ผู้นั้นเรียกได้ว่าเป็นผู้เลิศกว่าคนทั้งหลายในวโรวณะ 4 เหล่านั้น” (ที.ปา. (ไทย), 11/116/87) ผู้บรรลุนิพพานยกเว้นพระอรหันต์ ยังคงมีสังขโยชน์นี้บางประเภทอยู่ เพียงแต่ปฏิบัติการณ์ไม่รุนแรงเท่าของบุคคลธรรมดา ระดับของการบรรลุนิพพานออกเป็น 4 ระดับตามเกณฑ์ของการละสังขโยชน์ได้ดังนี้

1. พระโสดาบัน หมายถึง ผู้ถึงกระแส คือเข้าสู่มรรคที่จะนำไปสู่พระนิพพาน เดินทางได้ถูกต้องแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้พอประมาณในสมาธิ และทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังขโยชน์ 3 ประการ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปราคาสได้เด็ดขาด เป็นผู้ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ 6 ประการ
2. พระสกทาคามี คือ ผู้กลับมาเกิดในโลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะบรรลุถึงพระนิพพาน เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังขโยชน์ 3 ประการคือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราคาสได้เด็ดขาด และทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง
3. พระอนาคามี หมายถึง ผู้จะปรินิพพานในที่สุด ไม่เวียนกลับมาอีก คือ ผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้นในสุทธาวาสพรหมโลกนั้น ไม่เวียนกลับมาเกิดในโลกนี้อีก เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในศีล ทำได้บริบูรณ์ในสมาธิ ทำได้พอประมาณในปัญญา ละสังขโยชน์เบื้องต้น 5 ข้อ คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปราคาส กามราคะและปฏิมะได้เด็ดขาด
4. พระอรหันต์ คือ ผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษหรือผู้หักกำแพงสังสารจักรได้แล้ว ผู้ห่างไกลกิเลสแล้ว เป็นผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก ผู้ไม่มีความลับในเรื่องทำบาป เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในสิกขาทั้ง 3 คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ละสังขโยชน์ได้ทั้ง 10 ข้อ ได้สิ้นเชิง

ฆราวาสที่บรรลุนิพพานที่ปรากฏในพระไตรปิฎก

ในพระพุทธศาสนายอมรับการบรรลุนิพพานของฆราวาส ดังพุทธพจน์ว่า “อุบาสกผู้มีจิตหลุดพ้นอย่างนี้กับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นจากอาสวะอาตมภาพไม่กล่าวว่ามีแตกต่างกันเลย”

(ส.ม. (ไทย) 19/1050/576) ดังนั้น ในพระไตรปิฎกมีการแสดงให้เห็นถึงการบรรลุธรรมของฆราวาสไว้จำนวนมาก มีหลายระดับแตกต่างกันไป ดังนี้

1. ฆราวาสที่บรรลุธรรมชั้นโสดาบัน ในพระไตรปิฎกพบว่าฆราวาสที่บรรลุโสดาบันเป็นจำนวนมาก ยกตัวอย่างเช่น จูฬอนาถบิณฑิกะ พระเจ้ามahanามะ ประชาชนเมืองราชคฤห์ 11 นหุต นางสิริมา ปุณณเศรษฐี คนเลี้ยงโคเขื่อนันทะ พระเจ้าพิมพิสาร อนาถบิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขามหาอุบาสิกา เป็นต้น

2. ฆราวาสที่บรรลุธรรมชั้นสกทาคามี ในชั้นมีหลักฐานในพระไตรปิฎกไม่ค่อยมาปรากฏนัก เท่าที่ค้นพบประกอบด้วย นางสุมนาเทวี นางอุตตราธิดาของปุณณเศรษฐี และนายอิสิทัตตะ เป็นต้น

3. ฆราวาสที่บรรลุธรรมชั้นอนาคามี ฆราวาสที่บรรลุธรรมชั้นนี้มีไม่มากนัก เท่าที่ค้นพบมีจำนวน 3 ได้แก่ จิตตคหบดี อุคคเศรษฐี และสันธานคหบดี

4. ฆราวาสที่บรรลุธรรมชั้นอรหัตต์ จากการศึกษาพบว่าผู้ที่บรรลุอรหัตต์ส่วนมากจะเป็นพระภิกษุและภิกษุณี สำหรับฆราวาสนั้นมีน้อยมาก เท่าที่ค้นพบในพระไตรปิฎก ได้แก่ พระเจ้าสุทโธทนะ พระนางเขมา พระพาหิยทารุจิริยะ สันตติมหาอำมาตย์ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าฆราวาสที่บรรลุธรรมในระดับชั้นโสดาบันนั้นมีเป็นจำนวนมาก เนื่องจากเป็นพระอริยบุคคลอันดับแรกในพระพุทธานุสสาที่ได้อบรมสั่งสอนแล้ว และมองเห็นความเป็นจริงในเรื่องของชีวิต ในเรื่องของความทุกข์ จะไม่มีการเดินผิดทาง คือ เดินทางสายกลางที่เรียกว่า อริยมรรค ส่วนฆราวาสที่บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลชั้นอื่น ๆ นั้นพบได้น้อย โดยเฉพาะระดับชั้นอรหัตต์ สำหรับหลักธรรมที่ทำให้ฆราวาสบรรลุธรรมนั้นมีความแตกต่างกันไป แต่สิ่งที่สามารถยืนยันได้จากหลักฐานข้างต้นก็คือ พระพุทธานุสนั้นไม่ได้จำกัดเฉพาะแต่เพศพระภิกษุเท่านั้นที่จะสามารถเข้าถึงธรรมได้ แม้แต่ฆราวาสผู้ครองเรือน หากได้ปฏิบัติตามหลักธรรมที่พระพุทธานุสนสั่งสอนก็สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้ แนวคิดเรื่องฆราวาสมุณีจึงสอดคล้องกับหลักฐานที่ปรากฏพบในพระไตรปิฎก

หลักธรรมที่ฆราวาสบรรลุธรรม

เตชิน อิศระภาณวงศ์ (2561) ได้วิเคราะห์หลักธรรมที่ทำให้ฆราวาสบรรลุธรรม โดยแบ่งออกเป็น 2 ระดับ ได้แก่

1. หลักธรรมพื้นฐาน หมายถึง หลักธรรมที่ผู้บรรลุธรรมส่วนมากได้ฟังเหมือนกัน และเป็นปกติที่พระพุทธานุจะแสดงหลักธรรมนี้ หมายถึง อนุปัพพิกถาและอริยสัจ 4 โดยก่อนที่

พระพุทธรูปเจ้าจะแสดงหัวข้อธรรมอื่น ๆ ตามจริตของแต่ละคน พระองค์จะทรงแสดงอนุพุทธานุภาพก่อน ซึ่งเป็นวิธีการสอนในแบบอนุศาสนูปถัมภ์ คือ การแสดงไปตามลำดับ เป็นพื้นฐานแก่บุคคลทั่วไป ที่มีใช้นักบวช เพื่อเป็นการเตรียมความพร้อมของผู้ฟังก่อนเสมอ หลังจากนั้นจึงทรงแสดงสามกัณฑ์ เทศนา หรืออริยสัจ 4 ซึ่งเป็นธรรมะขั้นสูงต่อไป โดยมีขั้นตอนดังนี้

1.1 ขั้นเตรียมการ เป็นขั้นตอนก่อนการแสดงธรรม พระพุทธรูปเจ้ามีวิธีเตรียมการ ผู้ฟังโดยการพิจารณา 3 ด้าน ได้แก่ (1) ตรวจสอบอภัยสัจจะ จะทรงตรวจสอบว่าบุคคลนั้นมีบุญกรรม เช่นไร มีการสั่งสมบาปมาเพียงพอดต่อการเข้าใจธรรมหรือเปล่า พระองค์จะไม่ทรงแสดงธรรม แก่ปทัชชหีณบุคคล (2) ตรวจสอบศรัทธา จะทรงตรวจสอบว่าบุคคลนั้นมีความเคารพเลื่อมใสหรือยัง หรือยังมีความลังเลสงสัยในคุณพระรัตนตรัย ในพระพุทธรูป ดังเช่น กรณีของสีหเสนาบดีที่ยังนับถือศาสนาอื่นครันอยู่ พระองค์จึงทรงตอบปัญหาของสีหเสนาบดีให้กระจ่างแจ้ง จนมีจิตเลื่อมใสใน พระองค์แล้วจึงแสดงธรรม (วิ.ม. (ไทย) 5/290-294/108-116) (3) ตรวจสอบความพร้อม จะทรง ตรวจสอบว่าบุคคลนั้นมีความพร้อมที่จะรับฟังพระธรรมเทศนาหรือยัง หรือยังมีปิลิโพรอันใด ขัดขวางอยู่ เนื่องจากบุคคลบางกลุ่ม แม้จะมีอภัยสัจจะเหมาะแก่การฟังธรรม มีความเลื่อมใสใน พระพุทธรูปเจ้า แต่ยังถูกความหิวทำร้าย หรือจิตยังวิปลาส จนไม่อาจส่งใจไปในธรรมได้ก็ยังไม่ทรง แสดงธรรม พระองค์จะทรงรักษาโรคเหล่านั้นให้สิ้นไปก่อนแล้วจึงทรงแสดงอนุพุทธานุภาพ

1.2 ขั้นเทศนาการ เป็นขั้นตอนการแสดงพุทธานุภาพ โดยปกติพระพุทธรูปเจ้าจะทรง แสดงอนุพุทธานุภาพตามอภัยสัจจะของผู้ฟัง โดยมีจุดประสงค์ให้จิตของผู้ได้ฟัง เป็นจิตควรอ่อน ปราศจากนิรวณ เบิกบาน ผ่องใส และพร้อมที่จะรับพระธรรมเทศนาขั้นสูงขึ้นไป

1.3 ขั้นพัฒนาการ เป็นขั้นตอนการแสดงอริยสัจ 4 ซึ่งเป็นหลักธรรมที่มักจะแสดง หลักจากอนุพุทธานุภาพ ทั้งนี้เพราะบุคคลมีจิตควรแล้ว คือ จิตที่เหมาะสมแก่การงาน โดยเข้าถึงภาวะ เป็นที่รองรับเทศนาที่ทรงประกาศไว้ในเบื้องต่ำและเทศนาเบื้องสูง เพราะปราศจากโทษแห่งจิต มีความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา มีจิตผ่องใสแล้ว เพราะสมบูรณ์ด้วยศรัทธาในสัมมาปฏิบัติ นั้น อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ จิตที่น้อมไปในสัมมาปฏิบัติโดยปราศจากวิจิกิจฉานิรวณ

2. หลักธรรมพิเศษที่ทำให้บรรลุธรรมขั้นสูง

การแสดงธรรมเพื่อให้บรรลุธรรมขั้นสูงนั้นเป็นการที่พระพุทธรูปเจ้าทรงเลือกที่จะแสดง ธรรมเพื่อโปรดบุคคลตามจริตของแต่ละบุคคล เพื่อให้บรรลุธรรมตามที่ปรากฏในเครือข่ายแห่งพระ ญาณ ดังเช่นพระองค์ทรงเลือกธรรมที่กล่าวถึงการตัดราคะแสดงแก่พระนางเขมาเถรี ทรงแสดงหลัก อนิจจตาแก่พระเจ้าสุทโธทนะ เป็นต้น หลักธรรมพิเศษที่ทำให้บรรลุธรรมเหล่านี้ล้วนขึ้นอยู่กับสภาพ และอภัยสัจจะของผู้ฟังเป็นหลัก โดยที่พระพุทธรูปเจ้าจะทรงเป็นผู้พิจารณาแสดงด้วยพระองค์เอง บาง

กรณีพบว่า พระองค์ทรงแสดงต่อยอดจากหลักอนุพุทพิกถาและอริยสัจ 4 ที่ได้เพาะบ่มจิตไว้ดีแล้ว หรือทรงแสดงแก่บุคคลที่บรรลุธรรมในขั้นต้นแล้วเพื่อให้บรรลุธรรมขั้นสูงขึ้น แต่บางครั้งก็ทรงแสดงธรรมพิเศษเหล่านี้ตามสถานการณ์และเหตุการณ์ที่อยู่เบื้องหน้า และส่งผลให้ผู้ฟังธรรมนั้นบรรลุธรรมขั้นสูงได้ในคราวเดียวเลยก็มี เช่น กรณีของจิตตคหบดีที่ได้ฟังธรรมเกี่ยวกับการละกามคุณแล้ว น้อมใจไปในพระธรรมเทศนาจนบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นอนาคามี

ฆราวาสมุนี

จากหลักฐานในพระไตรปิฎกที่ได้นำแสดงข้างต้น ทำให้เห็นถึงศักยภาพของฆราวาสที่สามารถบรรลุธรรมได้เช่นเดียวกับนักบวช การบรรลุธรรมในพระพุทธานุศาสนาจึงเป็นไปเพื่อมนุษยชาติอย่างเสมอภาคกัน ไม่จำแนกเป็นนักบวชหรือฆราวาส และหลักธรรมที่ทำให้บรรลุธรรมนั้นก็คือหลักธรรมชุดเดียวกัน ยิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเท่าเทียมและองค์คุณของหลักธรรมต่าง ๆ ที่ให้ผลได้ไม่จำเป็นเพศหรือบุคคล นับเป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นของพระพุทธศาสนา หลักฐานดังกล่าวทั้งหมดนี้ทำให้เกิดแนวคิดฆราวาสมุนีหรืออาคารมุนี (วคิน อินทสระ, 2558) คือ การบำเพ็ญบารมีในรูปแบบของการเป็นฆราวาส โดยไม่ต้องออกบวชเป็นพระภิกษุหรือภิกษุณี

ฆราวาสมุนี มาจากคำ 2 คำ คือ คำว่า ฆราวาส กับคำว่า มุนี คำว่า ฆราวาสนี้ เป็นศัพท์ประกอบจากคำ 2 คำ คือ ฆร ที่แปลว่าเรือน กับอาวาสที่แปลความอยู่ อาศัย รวมกันแปลว่า ผู้ครองเรือน, ผู้อยู่ในเรือน ได้แก่ ชาวบ้านทั่วไปที่มีใช้นักบวช เป็นคำที่มีความหมายเดียวกับคำว่า คฤหัสถ์ เฉพาะคำว่า ฆร นั้นรากศัพท์แปลว่า “ที่เป็นที่หลังไหลแห่งฝนคือกิเลส” (คือ เป็นสถานที่มนุษย์เสพสังวาสกัน) ขยายความว่า เดิมเมื่อมนุษย์ยังมีน้อย ก็เสพสังวาสกันตามสถานที่ทั่วไป ต่อมาเมื่อมนุษย์มีมากขึ้น สถานที่ทั่วไปที่จะรอดจากหูดตาของเพื่อนมนุษย์หายากขึ้น ประกอบกับมีหิริโอตตปละ จึงเกิดความคิดสร้างที่มุงที่บังขึ้นมาเพื่อเป็นที่เสพสังวาสกัน สถานที่นั้นจึงถูกเรียกว่า “ฆร” (“ที่เป็นที่หลังไหลแห่งฝนคือกิเลส”) กาลต่อมาจึงพัฒนาขึ้นเป็นที่อยู่อาศัย ส่วนคำว่า มุนี แปลว่า ผู้รู้ ผู้มีใจสงบ “บัณฑิตทั้งหลาย เรียกบุคคลผู้เป็นมุนีทางกาย เป็นมุนีทางวาจา เป็นมุนีทางใจ ผู้ไม่มีอาสวะว่าเป็นมุนีผู้สมบูรณ์ด้วยโมเนยยธรรม ละกิเลสทั้งปวงได้” (ทองย้อย แสงสินชัย, 2558) รวมความหมายถึง ผู้มุ่งประพฤติเพื่อความเป็นผู้รู้ในความเป็นฆราวาส ฆราวาสมุนีนี้ในพระไตรปิฎกเรียกว่า อาคารมุนี ดังปรากฏในคฤหัสถ์กสูตรตนิเทศ ได้อธิบายถึงมุนี 6 ประเภท ได้แก่ 1) อาคารมุนี 2) อนาคารมุนี 3) เสขมุนี 4) อเสขมุนี 5) ปัจเจกมุนี และ 6) มุนิมุนี (ขุ.มหา. (ไทย) 29/14/70) และได้อธิบายถึง อาคารมุนี ว่า ได้แก่ บุคคลผู้ครองเรือน เห็นทาง (นิพพาน) แล้ว รู้แจ้งหลักคำสอนแล้ว

แนวคิดขรรวาศมุนีนี้เป็นที่นิยมในฝ่ายพระพุทธศาสนามหายานเป็นอย่างมาก ดังที่ตินอินทสระ (2558) ได้กล่าวว่า “ขรรวาศมุนี คือ ผู้ที่มีศีลมีธรรม มีความสงบใจอยู่ในเพศขรรวาศส่วนอนาคาริกมุนี คือ ท่านผู้สละบ้านเรือน บุตร ภรรยา ออกบำเพ็ญพรต ลัทธิพุทธศาสนามหายานนิยมขรรวาศมุนีอยู่น้อย เพราะมหายานถือเอาจิตใจคนสำคัญกว่ารูปร่างกายภายนอก” และได้สรุปแนวทางแห่งมุนีไว้ในหนังสือทางเดินของมุนี (โมไนยปฏิบัติ) จำนวน 12 ประการ คือ

1. เป็นผู้อุปถัมภ์ตน คือ ช่วยเหลือตนเองทำความเพียร ซึ่งบุคคลอื่นทำให้สำเร็จได้โดยยาก คุณธรรมข้อนี้ต้องประกอบด้วยนาถกรรมธรรม คือหลักธรรมสำหรับการพึ่งตนเอง 10 ประการ คือ 1) ศีล 2) พาหุสัจจะ 3) กัลยาณมิตตตา 4) โสวัจัสสตา 5) กิงกรณียะสุ ทักขตา 6) ธัมมกามตา 7) วิริยารัมภะ 8) สันตุฎฐี 9) สติ และ 10) ปัญญา

2. เป็นผู้มั่นคงในการทำ ความเพียรไม่ย่อหย่อน อดกลั้นต่อสิ่งที่อดกลั้นได้ยาก คือ ความยินดีและความยินร้าย เป็นผู้วางเฉยในอารมณ์ทั้ง 6

3. เห็นการดำและการไหว้ของชาวบ้านเป็นสิ่งเสมอกัน เมื่อถูกด่าก็ไม่คิดประทุษร้าย เมื่อเขาไหว้ก็ไม่เย่อหยิ่งจองหองลิ้มตัว

4. ไม่ตกอยู่ในอำนาจของสตรี ถ้าเป็นสตรีก็ไม่ตกอยู่ในอำนาจของบุรุษ คือ เป็นอิสระจากความรักใคร่ ไม่ตกอยู่ในอำนาจของการประเล้าประโลม เว้นจากกามคุณได้ทั้งอย่างหยาบและประณีต

5. มีเมตตาต่อสัตว์ทั้งปวงเสมอด้วยตน

6. ละความปรารถนาและความโลภในปัจจุบันทั้ง 4 อันปุถุชนส่วนมากเกี่ยวข้องอยู่ พึงข้ามพ้นความทะเยอทะยานในปัจจุบันอันเป็นเหตุแห่งมิจฉาชีพ ประกอบแต่อาชีพาริสุทธิ

7. เป็นผู้ที่มีท้องพร่อง (โอโหนโทร) คือ ไม่เห็นแก่ปากแก่ท้อง พอประมาณในอาหาร มีความปรารถนาล้น ไม่โลภ ดังความเร้าร้อน

8. ยินดีในที่สงัด พอใจในฉาน ยินดีในวิเวกทั้ง 3 คือ กายวิเวก จิตวิเวก และอุปวิเวก เพราะความสุขจะยิ่งกว่าความสงบสงัดไม่มี

9. คิดอยู่เสมอว่า ได้ก็ดี ไม่ได้ก็เป็นกุศล เป็นผู้คงที่ในการได้และไม่ได้

10. ไม่ใ้ทำเป็นเหมือนใ้ ไม่หมิ่นทานว่าน้อย ไม่ดูแคลนผู้ให้ บริโภคปัจจัยเหมือนเลียหยาดน้ำผึ้งจากมิตโกนด้วยความระมัดระวังเกรงจะบาดลิ้น รักษาจิตให้พ้นจากกิเลสในการบริโภค กตพदानปากไว้ด้วยลิ้น คือ บรรเทา ความอยากในรส เป็นผู้สำรวมในท้อง คือไม่เสพปัจจัยที่เกิดในทางอันเศร้าหมอง ไม่บริสุทธิ และไม่ชอบธรรม

11. มีจิตใจเข้มแข็ง ไม่ท้อแท้ ไม่เกียจคร้าน มั่นคงในการบำเพ็ญคุณธรรมเป็นนิจ ไม่คิดฟุ้งซ่าน ไม่มีกลิ่นคาว คือ บาบอุกุศลต่าง ๆ มุ่งหน้าสู่พรหมจรรย์ อันไม่มีต้นทางและทิวถุญแผงเร้นอยู่ มีปกติอยู่ผู้เดียว ประกอบการอบรมจิตอยู่เสมอ

12. ทำศรัทธาและหิริให้ยิ่งๆ ขึ้นไป

อาจารย์เสถียร โปธินันทะ เป็นบุคคลที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นต้นแบบของ “ฆราวาสมุณี” ผู้ได้รับฉายาว่า “พระไตรปิฎกเคลื่อนที่” ด้วยความที่ท่านมีความจำเป็นเลิศ ทั้งมีความแตกฉานในเรื่องของพระพุทธศาสนาทั้งนิกายเถรวาทและมหายาน เป็นนักปาฐกถาที่มีผู้นิยมเป็นอย่างมาก หากท่านไปปาฐกถาที่ไหนก็มีผู้ชมติดตามแน่นขนัดเสมอ ทั้งยังได้ร่วมก่อตั้งยุวพุทธิกสมาคมแห่งประเทศไทย ระดมชาวพุทธวัยหนุ่มสาวมาทำงานเพื่อพระพุทธศาสนา เป็นอาจารย์ในสภาการศึกษาหมามกุฏราชวิทยาลัย ที่สำคัญคือท่านเป็นฆราวาสมุณีที่ดำรงชีวิตอย่างสมณะ เป็นฆราวาสผู้บำเพ็ญธรรม มีความเป็นอยู่อย่างเรียบง่าย ไม่ผูกเนคโท นาฬิกาข้อมือ ไม่หุรหุราฟุ้งเพื่อสวมใส่เสื้อฮาวายลายพริ้ว กางเกงสีมอ ๆ และร้องเท้าเก่า ๆ ใส่ใจในความสะอาดของอาหารมากจนไม่รับประทานอาหารนอกบ้าน ท่านกล่าวว่า “ผมไม่ต้องการประชุมสังคม เขามืออะไรก็มีไปเถอะสิ่งใดไม่จำเป็นจริง ๆ ผมจะสลัดออกไปให้หมด ผมเคยถูกประนามว่าเอาแต่ใจตัวเอง แต่ผมก็ให้เหตุผลว่า ผมเป็นคนประพฤติธรรม ผมเป็นฆราวาสมุณี ขอใช้ชีวิตโดดเดี่ยวและให้วิทยาทานเรื่อยไป” (วิเวกา นาค, 2560) สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (จวน) ได้กล่าวถึงท่านอาจารย์เสถียร โปธินันทะว่า “บุคคลธรรมดาคนหนึ่ง แม้ไม่มียศศักดิ์ อัครฐาน ไม่มีอำนาจหน้าที่บังคับบัญชาใคร ๆ แต่ถ้าได้ทำความดีด้วยความบริสุทธิ์ใจต่อกันมาจนเป็นที่ประจักษ์แก่สาธุชนทั้งหลายแล้ว บุคคลผู้นั้นย่อมได้รับความนับถือยกย่อง มีใครต่อใคร พากันมาเยี่ยมศพเนืองแน่น” (นริศ จรัสจรรยาวงศ์, 2560) ความเคารพในเสถียร โปธินันทะ เกิดจากปฏิบัติทาของการดำเนินชีวิตในรูปแบบ ฆราวาสมุณีนั่นเอง

โดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่า วิถีทาของการดำเนินชีวิตเพื่อความเป็นมุณีหรือเข้าสู่สภาวะธรรมอันสูงสุดของพระพุทธศาสนานั้น ไม่ได้ถูกจำกัดด้วยความเป็นฆราวาสหรือนักบวช ทุกคนสามารถเข้าถึงพรหมจรรย์ได้เสมอกัน ทั้งนี้แนวทางของฆราวาสมุณีที่โดดเด่นและเป็นเอกลักษณ์สามารถสรุปได้ 3 ป. ดังนี้

1. ปสทาหะ มีความศรัทธาในพระรัตนตรัย ผู้ที่ยึดถือแนวทางฆราวาสมุณีนั้นจะต้องมั่นคงไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย โดยเฉพาะในพระสงฆ์ เนื่องจากผู้ที่มีแนวปฏิบัติเช่นนี้ได้ปฏิเสธภาวะของการเป็นนักบวช อาจด้วยจำกัดบางอย่างที่ไม่สามารถบวชได้ จึงปฏิบัติธรรมในแบบฆราวาส ถึงอย่างนั้น ผู้ที่ปฏิบัติธรรมนั้นก็ต้องยึดมั่นในพระรัตนตรัย

2. ประพฤติพรหมจรรย์ ไม่เกี่ยวข้องกับด้ายกามคุณ สันโดษในตนเอง เพราะหากมีคู่ครองย่อมต้องมีความเกี่ยวเนื่อง เกี่ยวพันกับเป็นสายใย ไม่มีที่สิ้นสุด แม้จะอาศัยอยู่ในเรือน แต่ต้องไม่เกี่ยวข้องกับด้ายเรือน ไม่สร้างพันธะด้วยครอบครัว เป็นอิสระจากความรักใคร่และกามทั้งหลายอย่างสิ้นเชิง

3. ปฏิบัติธรรม อยู่ในธรรม มีความเสมอต้นเสมอปลาย ไม่ออกแวก ไม่ประพฤติอกุศลกรรม ประกอบแต่คุณงามความดี มีเมตตาต่อเพื่อนมนุษย์และสรรพสัตว์ทั้งปวง

จากองค์ความรู้ 3 ป. ได้แก่ ปสาทะ ประพฤติพรหมจรรย์ และปฏิบัติธรรม เป็นองค์ความรู้เพื่อการบรรลุธรรมของฆราวาสหรือฆราวาสมุณีในพระพุทธศาสนา ผู้วิจัยขอยกตัวอย่างบุคคลที่มีความโดดเด่นในพระพุทธศาสนาที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาและปัจจุบัน ที่มีแนวทางปฏิบัติที่สัมพันธ์กับองค์ความรู้ 3 ป. ดังนี้

1. สันตติมหาอำมาตย์ ประวัติชีวิตของท่านในพระไตรปิฎกนั้นมีน้อยมาก ส่วนใหญ่ปรากฏในอรรถกถา พบว่าท่านเป็นผู้มีปัญญาสามารถบรรลุธรรมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในขณะที่ยังเป็นฆราวาส โดยท่านมีแนวทางตามองค์ความรู้ 3 ป. ได้แก่

ปสาทะ ในอรรถกถาหลังจากที่ภรรยาของท่านเสียชีวิต ท่านก็ได้ไปปรึกษาพระพุทธเจ้าเพื่อดับความโศกเศร้า (ขุ.ธ.อ. (ไทย) 1/10) แสดงให้เห็นว่าท่านมีความศรัทธาในพระรัตนตรัย

ประพฤติพรหมจรรย์ ท่านประพฤติพรหมจรรย์ (ขุ.ธ (ไทย) 25/142/75)

ปฏิบัติธรรม ละเว้นจากการเบียดเบียนสรรพสัตว์ เป็นผู้แน่นอนในโลกุตตรมรรค ทั้ง 4

2. อาจารย์เสถียร โปธินันทะ เป็นบุคคลที่มีความสำคัญในพระพุทธศาสนาในยุคปัจจุบัน เป็นตัวอย่างของฆราวาสมุณี ท่านมีแนวทางตามองค์ความรู้ 3 ป. ได้แก่

ปสาทะ ท่านมีความศรัทธาในพระรัตนตรัยเป็นอย่างยิ่งมาตั้งแต่ยังเป็นเด็ก ชอบไหว้พระสวดมนต์ มีปฏิปทาที่จะไม่ทำร้ายเบียดเบียนสัตว์ทุกชนิด

ประพฤติพรหมจรรย์ ท่านอธิษฐานตั้งมั่นที่จะประพฤติพรหมจรรย์ให้ได้สุทธิบริบูรณ์ในชาตินี้ ใช้ชีวิตอย่างสมณะ ขอใช้ชีวิตอย่างโดดเดี่ยว ไม่ขอมีคู่ครอง และขอให้วิทายาทานเรื่อยไป

ปฏิบัติธรรม ท่านตั้งใจที่จะเจริญ ศีล สมาธิ ปัญญา ยิ่งๆ ขึ้นไป ท่านยังสวดมนต์พระสูตรบาลีและสันสกฤตของมหายาน มีความตั้งใจทำงานเพื่อพระพุทธศาสนา และปฏิบัติพุทธานุสสติกรรมฐานอยู่เป็นนิจ

3. พระนางเขมา พระนางสามารถบรรลุอรหัตต์ก่อนที่จะโกนเกล้าเข้าบวชในพระพุทธศาสนา จึงถือได้ว่าพระนางบรรลุธรรมตั้งแต่ยังเป็นฆราวาส พระนางมีแนวทางตามองค์ความรู้ 3 ป. ได้แก่

ปสาทะ หลังจากทีพระพุทเจ้าทรงเนรมิตเทพธิดาถือพัดที่มีรูปร่างสวยงาม แล้วทรงเนรมิตชราและตายตามลำดับ ทำให้พระนางเขมาเห็นความไม่เที่ยงของสังขาร เกิดความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยน้อมนำคำสอนไปประพฤติปฏิบัติจนสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอรหัตต์

ประพตติพรหมจรรย์ แม้พระนางจะเป็นพระมเหสีของพระเจ้าพิมพิสาร แต่หลังจากทีบรรลุอรหัตต์แล้วพระนางก็ได้อุปสมบทเป็นภิกษุณี ประพตติพรหมจรรย์ไม่เกี่ยวข้องกับกามคุณทั้งหลายอีกต่อไป

ปฏิบัติธรรม พระพุทองค์ทรงตรัสสุภาษิตแก่พระนางเขมาว่า “ชนเหล่าใดกำหนดด้วยราคะ เกาะกระแสะอยู่เหมือนแมลงมูมเกาะในตรงกลางที่ทำไว้เอง ชนเหล่านั้นตัดราคะนั้นเสีย ไม่มีความอาลัย ละกามสุขเสียได้ย่อมออกบวช” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/347/141) พระนางก็ได้ปฏิบัติตามแนวคำสั่งสอนของพระพุทองค์ก็ได้สำเร็จจอร์หัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลายหลังจากทีพระพุทองค์ได้ตรัสพระคาถาจบ

4. สันธานคหบดี ท่านเป็นฆราวาสผู้มีแนวทางปฏิบัติอันแน่วแน่งจนได้บรรลุโสดาบันและอนาคามี ท่านมีแนวทางตามองค์ความรู้ 3 ป. ได้แก่

ปสาทะ ท่านมีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างมั่นคง

ประพตติพรหมจรรย์ ท่านสมาทานรักษาศีลอุโบสถตลอดชีวิต เลิกการคลุกคลีด้วยภรรยา นุ่งขาวห่มขาว ประพตติตนอยู่ในพรหมจรรย์โดยตลอด กิจวัตรประจำของท่านคือ ตอนเช้ามีตจะสมาทานองค์อุโบสถ พอสายก็ไปถวายทาน เพื่อเกื้อกูลภิกษุสงฆ์เป็นประจำไม่เคยขาด

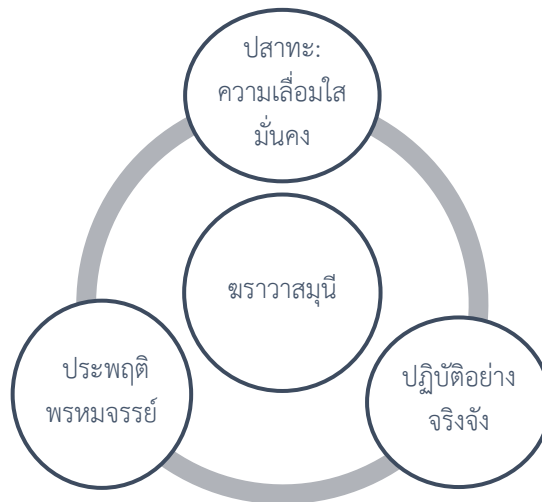
ปฏิบัติธรรม เป็นผู้มีความเคร่งครัดในข้อวัตร มีอริยศีล มีอริยญาณ มีอริยวิมุตติ เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่องอริยสัจ 4 ท่านได้เจริญวิปัสสนาพิจารณาตามธรรม แล้วได้บรรลุโสดาปัตติผล ต่อมาได้ตั้งใจปฏิบัติตนถือศีลอุโบสถเป็นประจำ ตั้งใจฟังพระธรรมคำสอน ในที่สุดก็ได้บรรลุอนาคามีผลในกาลต่อมา

บทสรุป

ฆราวาสผู้มีหรืออศาริยมนี เป็นคำเรียกฆราวาสที่มีแนวทางประพฤติปฏิบัติตน เช่นนักบวชมุ่งแสวงหาทางบรรลุธรรมตามแนววิถีของฆราวาส แนวคิดนี้มีจุดกำเนิดจากการบรรลุธรรมของฆราวาสที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นจำนวนมาก เช่น สันตติมหาอำมาตย์ พระนางเขมา

สันธานคหบดี เป็นต้น ฆราวาสเหล่านี้ล้วนบรรลุธรรมในระดับที่แตกต่างกันออกไป แต่ก็ก็เป็นเรื่องยืนยันได้ว่า ฆราวาสสามารถบรรลุธรรมได้ตามหลักพระพุทธศาสนา แนวคิดฆราวาสบรรลุธรรมนี้เป็นที่นิยมในพระพุทธศาสนาหลายนิกายเป็นอย่างมาก คือหลักการของ “การบวชใจ” แต่ “ไม่บวชกาย” โดยมีวิถีปฏิบัติที่เรียกว่า โมนายปฏิบัติทา โดยสรุปได้ 3 ประการ คือ ปสาทะ ความเลื่อมใสมั่นคงในพระรัตนตรัย ประพฤติพรหมจรรย์ และปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง แนวคิดนี้จะเป็นแนวทางสำหรับฆราวาสในปัจจุบัน ให้สามารถปฏิบัติธรรมเพื่อความเป็นมุนีได้อย่างเหมาะสมตามทำนองคลองธรรมของพระพุทธศาสนา

องค์ความรู้ใหม่

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ใหม่ 3 ป. แนวทางของฆราวาสมุนี

เอกสารอ้างอิง

จุฑาภักดิ์ ทวีรักษ์ธำรงค์. (2560). *รูปแบบการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

เดชิน อิศระภาณุวงศ์. (2561). *ศึกษาการบรรลุธรรมของฆราวาสที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ทองย้อย แสงสินชัย. (2558). *ธรรมธारा ฆราวาส (บาลีวันละคำ 969)*. เข้าถึงได้จาก <https://dhamtara.com/?p=6757>

นริศ จรัสจรรยาวงศ์. (2560). ฆราวาสมนูณี เสถียร โปธินันทะ พ.ศ. 2472-2509. *ศิลปวัฒนธรรม*, 39(2), 96-123.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2540). *การสร้างสรรคปัญญาเพื่อเพื่ออนาคตของมนุษยชาติ*. (พิมพ์ครั้งที่ 7). กรุงเทพฯ: บริษัท สหธรรมิก จำกัด.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2556). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. (พิมพ์ครั้งที่ 25). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือบริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วศิน อินทสระ. (2558). *ทางดำเนินของมนูณี*. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: บริษัท ชุมทองอุตสาหกรรม และการพิมพ์ จำกัด.

วิเวกา นาค. (2560, มีนาคม 13). *ดั่งได้สดับมา. มติชนสุดสัปดาห์*.

